यत्वङ्गुलत्वम्। कण्ठमानमुक्तं कालोत्तरे "खाताद्बाह्ये-ऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः"। खातमेखलयो रन्तराले अङ्गुलमानेन कण्ठमोष्ठपरपर्य्यायं कुर्य्यात्। सारसमुच्चये "खाताद्बाह्याङ्गुलः कण्ठस्तद्बाह्ये मेखला क्रमात्। मेखलालक्षणमुक्तं कामिके" "क्षेत्रार्कांशेन तस्यौष्ठः स्यात्तद्वेदनुभागतः। मेखलाष्टयुतोच्छ्रायः कण्ठाकारा तु मेखला। सर्व्वेषान्तु प्रकर्त्तव्या मेखलैकात्र लाघवात्"। क्षेत्रस्य अर्कांशेन—द्वादशांशेन कुण्ड-स्यौष्ठः कण्ठशब्दवाच्यः स्यात् तद्वेदभागतः कुण्डचतुर्थांशतो मेखलायाः पृथुना विस्तारः। तथा ऋतुभागतः षड्भागेन मेखलोच्छ्रायः कार्य्यः। पिङ्गलामतेऽपि "खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत्। मेखलैकाथवा तिस्रो भूतसंख्याथवा त्रिवे"। भूतसंख्याः—पञ्च-संख्याः। उक्तञ्च प्रथमे "कण्ठाङ्गुलाद्बहिः कार्य्या मेखलैका षडङ्गुला। चतस्रिश्चङ्गुला यद्वा तिस्रः सर्व्वत्र शोभनाः"। यदा एका मेखला तदा सा विस्तारो-तृमेधाभ्यां षडङ्गुला विधेया "एका षडङ्गुलोत्-मेधविस्तारा मेखला भवेति "पिङ्गलोक्तेः। यदा तु मे-खलात्रयपक्षस्तदा क्रमेण चतस्रिद्व्यङ्गुलमानाः कर्त्त-व्याः। मोहचूडोत्तरे "मेखलात्रितयं कार्य्यं कोण-रामयमाङ्गुलैः। कोणाः—चत्वारः। रामाः—त्रयः। यमौ—द्वौ। तत्र सर्व्वान्तिमा, द्व्यङ्गुला। मध्यस्था त्र्य-ङ्गुलाः। कण्ठकण्ठसन्निहिता चतुरङ्गुला इति। सत्येवं प्रथममेखलाद्याः कुण्डकण्ठादारभ्य नवाङ्गुल उत्सेधः स्यात्। लक्षणसंग्रहेऽपि "प्रथमाष्टाङ्गुला व्यासादुन्नता सा नवाङ्गुलैः। मध्या तु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीया तु यमाङ्गुला। मेखलाः पञ्च वा कार्य्याः षट्पञ्चाग्नित्रिपक्ष-कैः" प्रथमा कण्ठसन्निहिता आन्तरोत्सेधनवाङ्गुला बाह्ये तु चतुरङ्गुलैव। अग्न्याङ्गुला—चतुरङ्गुला। अग्नयः—चत्वारः। पक्षौ—द्वौ। योनिलक्षणमुक्तं स्वायम्भुवे "मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धा त्र्यंशविस्तृता। अङ्गु-ष्ठमानोच्छ्रयोपेता कार्य्यात्र्यस्रदलाकृतिः। प्राग्गिन्याम्य-कुण्डानां प्रोक्ता योनिरुदङ्मुखा। पूर्व्वमुखाः कृताः-शेषा यथायोगं समन्विताः। मेखलाया गर्भदेशे कुण्डा-र्द्धदीर्घा कुण्डतृतीयांशविस्तृता योनिःकार्य्या। अत्रौष्ठ-शब्देन योन्यग्रमुच्यते। कण्ठशब्देन च योनिमेखला अङ्गुलशब्दः, अङ्गुलपर्य्यायः। एकाङ्गुलपरिमाणेन योनेरग्रं मेखलाश्च कुर्य्यादित्यर्थः "विस्तारोऽष्टाङ्गुलो योनेरग्रमङ्गुलसंमितमिति" पिङ्गलोक्तेः। नारदीये कुण्डतंत्रप्रविस्तारा योनिरुच्छ्रयताङ्गुलम्। कुण्डा-र्द्धेन तु दीर्घा स्यात् कुण्डोष्ठी बोधिपत्रवत्"। कुण्डो-ष्ठीति यथा कुण्डे द्वादशांशेन ओष्ठो विहित एवं योनेरपि द्वादशभागेन ओष्ठः कार्य्य इत्यर्थः। तथा कुण्डे प्रविष्टओष्ठो यस्या इति। बोधिपत्रम्, अश्वत्थप-त्रम्। त्रैलोक्यसारे "दीर्घात् सूर्य्याङ्गुला नाभिस्त्र्यंशो-ना विस्तरेण तु। एकाङ्गुलोच्छ्रिता सा तु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा। कुम्भद्वयसमायुक्ता चाश्वत्थदलवन्नता। अङ्गुष्ठ-मेखलायुक्ता मध्ये त्वाव्यष्टतिस्तथा। दक्षस्या पूर्व्वयामेत्र तु वामस्या पश्चिमोत्तरे। नवमस्यापि कुण्डस्य योनिर्द्वि-त्रदलस्थिता"। सूर्य्याङ्गुला—द्वादशाङ्गुला। त्र्यंशोनेति—दैर्घ्यतृतीयांशेन न्यूनविस्तारा। एकेनाङ्गुलेनोच्छ्रिता तथा, एकेनाङ्गुलेन कुण्डमध्ये प्रविष्टा। कुम्भद्वयसमायुक्तेति—पूर्व्वोक्ताग्नेयकुण्डस्य तुल्याकृतेर्योनेर्नुभदेशस्थितं वृत्तद्वय-मेव गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भशब्देनोक्तम्। तेनात्र कुण्ड-स्थलाकृतिर्वृत्तद्वयं मृत्पिण्डद्वयं वा स्थाप्यमिति तद्व्या-ख्यम्। अङ्गुष्ठमेखलेति, एकाङ्गुलमानया मेखलया परिवे-ष्टितेत्यर्थः। मध्ये त्विति, यथा शुचि वृतधारणया बिलं क्रियते तथा योनिमध्येऽपि बिलं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। दक्षस्येति, पूर्व्वाग्नेययाम्यकुण्डेषु दक्षिणभागे उत्तराभि-मुखा योनिः कार्य्या नैर्ऋत्यादिकुण्डेषु तु पश्चिमभागे प्राङ्-मुखा विधेया। नवम इति, अष्टदिक्षु कुण्डाष्टकं विधाय पूर्व्वेशानदिशोरन्तराले यन्नवमं कुण्डं चतुर्द्दिक्षु वा कुण्डचतुष्टयं कृत्वा ईशानदिशि यत् पञ्चमं कुण्डं तयोरपि दक्षिणभागेऽपि योनिः कार्य्येत्यर्थः"।

तत्र विशेषस्तेत्फलादिकं कुण्डोद्द्योते उक्तं यथा "शारदातिलके "अष्टास्राशास्तु रम्याणि कुण्डान्येता न्यनुक्रमात्। चतुरस्रं योनिरर्द्धचन्द्रं त्र्यस्रञ्च वर्त्तुलम्। षडस्रं पद्मजाकारमष्टास्रान्तानि नामतः। आचार्य्यकुण्ड-मध्ये स्याद्गौरीपतिमहेन्द्रयोरिति" सिद्धान्तशेखरे "पुर-न्दरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्। तदाचार्य्यं विनि-र्द्दिष्टमिति" अयमुत्तमः पक्षः। अथ पञ्चकुण्डैककुण्ड-निवेशनं यथा "आग्नेयकुण्डैरिह पञ्चकुण्डी चैकं यदा पश्चिमसोमशैवे। वेद्याः सपादेन करेण यद्वा पाटा-न्तरेणाखिलकुण्डसंस्था" आशा—दिक् तत्र कुण्डानि चतुरस्रवृत्तार्द्धवृत्तपद्मानि ईशदिशि कुण्डं चतुरस्रं वृत्तं वा तैः पञ्चकुण्डीनिवेशनं स्यात् यदा चैकमेव कुण्डं